

ŞƏRQİ ZAQAFQAZIYANIN ÜÇÜNCÜ ARKTİK FLORASINACAN OLAN BƏZİ RELİKT BITKİLƏRİNİN MORFO-BİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qasımova G.C.

AMEA Botanika institutu, Bakı, AZ-1073, Badamdar yolu, 40
gulnar_gasimova_08@mail.ru

Məqalədə Şərqi Zaqafqaziyanın üçüncü arktik florasınacan olan bəzi relik bitkilərin (Parrota persica L., Platanus orientalis L., Ficus carica L., Punica granatum L., Albizzia julibrissin Dur., Gleditschia caspia L.) morfo-bioloji xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *Şərqi Zaqafqaziya, üçüncü arktik florasınacan olan relik bitkilər, morfo-bioloji xüsusiyyətlər.*

Qafqaz, xüsusilə Şərqi Zaqafqaziya özünə məxsus florasına görə Dünya florasında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur və növ müxtəlifliyinə görə ən zəngin ocaqlarından biridir. Burada üçüncü arktik florasınacan olan bəzi nadir relik bitki növlərinə rast gəlinir. Bu bitkilər Azərbaycanın Talış bölgəsindəki meşələrinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

Relikt ağac və kollarla zəngin olan Talış meşələri cənubdan hündür dağlarla, şimaldan isə Xəzər dənizi ilə əhatə olunduğuna görə Böyük Buzlaşmanın mənfi təsirlərindən qorunmuşdur.

Bu gün Azərbaycan florasında üçüncü arktik florasınacan olan aşağıdakı bitki növlərinə rast gəlinir: *Parrota persica L., Platanus orientalis L., Ficus carica L., Punica granatum L., Albizzia julibrissin Dur., Gleditschia caspia L., Parrota persica L.* – dəmir ağacı. *Parrota persica L.* Hamamelidkimilər (*Hamamelidaceae* Lindl.) fəsiləsinin *Parrotia L.* cinsinə daxildir.

Hamamelidaceae fəsiləsinə Yer kürəsinin tropik, subtropik və mülayim isti zonalarında yayılmış 27 cinsə aid olan təxminən 80-90 növ daxildir. MDB-də (keçmiş SSRİ-də) yabani halda 1 cinsi (*Parrotia L.*) yayılmışdır. Qafqazın Qara dəniz sahillərində isə 6 cinsi becərilir. Azərbaycanda yabani halda bir növü bitir - *Parrota persica L.* Bu fəsiləyə daxil olan *Liquidambar L.* cinsinin bir növü (*Liquidambar styraciflua L.*) isə becərilir [1, 10].

Hamamelidkimilər fəsiləsinin nümayəndələri həyatı formalarına görə ağac və kollarıdır. Yarpaqları sadə, tökülən, növbəli düzölmüşdür. Yarpaq ayası bütöv və ya barmaqvarı formadadır, yarpaq altlıqları var. Bunlar üçün ulduzşəkilli və sıx tükcüklərin olması xarakterikdir. Çiçəkləri ikicinsli olub, başcıqlardadır, dərişəkilli kasayarpağı zəngvari olub alt tərəfdən yumurtalığa bitişmişdir; kasacığın büküyü 5-7 dilimlidir. Ləçəkləri yoxdur. Erkəkciqlərinin sayı 5-7 ədəd olub kasacığın dilimlərinin qarşısında yerləşmişdir. Yumurtalığı yarımalt, ikiyuvalıdır; yuvaları bir toxumludur; sadə ağızcıqlı dişicikləri iki sütuncuqludur. Meyvəsi ağaclaşmış qutucuqdur və iki qapaqla açılındır [2,3].

Fəsiləyə daxil olan *Parrota persica L.* hündürlüyü 12-22 (25) m olan, qollu-budaqlı ağacdır. Kök sistemi güclü inkişaf edib və çoxlu miqdarda uzun vertikal köklərdən ibarətdir. Bu köklər torpağın üst təbəqələrində yerləşir. Bundan başqa, zəif inkişaf etmiş şaquli kökləri də vardır. Budaqları və gövdəsi çox vaxt qeyri-müntəzəm şəkildə bir-birinə dolaşır. Çətiri yumurtavari və ya enli yumurtavariyədir. Gövdəsinin qabığı boz-qəhvəyi, qırmızımtıl-qonur rəngli, hamardır, qabığının üzərində çatlar yoxdur, yanları qırıqlı olan qeyri-müntəzəm formalı iri lövhələr əmələ gəlməsi nəticəsində qabığı alabəzək görünür. Bu lövhələr qopub töküldükdən sonra onların yerində ağamtil və ya yaşılımtıl rəngli cavan qabıqlar qalır. Cavan zoğları zeytunu-yaşıl rəngdədir, sonradan rəngləri qonurlaşır, cavan ikən üzərlərində ulduzvari tüklər və açıq rəngli mərcilər olur. Tumurcuqları 6-11 mm uzunluqdadır, üzərində 2-4 ədəd qonur rəngli xarici pulcuq vardır, həmin pulcuqların üzəri sıx

ulduzvarı tüklüdür; çiçək tumurcuqları enli yumurtavaridir, 6-8 mm uzunluqdadır. Yarpaqları töküləndir, 4-10 (13) sm uzunluqda, 3-6 (8) sm enindədir, dərişəkili-kağızvaridir. Növbə ilə düzölmüşdür, yumurtavari, tərs yumurtavari və ya ellips şəkildə, qaidə hissəsi pazaoxşar və ya dəyirmidir, adətən çəpəkdir, aşağı tərəfinin yanları bütövdür, yuxarı hissəsi qeyri-müntəzəm küt, iri dişlidir, üst tərəfi parlaqdır, yaşıl rəngdədir, alt tərəfi isə bir qədər solğundur, hər iki tərəfdən damarlarının üzəriləri, alt tərəfdə isə yarpaq ayasının üzəri də dağınıq halda ulduzvarı tüklüdür; yan damarları 6-7 (10) cütdür. Saplağı ensiz, biz şəkildədir. Çiçəkləri ikicinsli, qısa saplaqlıdır, çox iri olmayan qoltuq başcıqlarında 2-5 çiçək bir yerdə və ya dəstə ilə çıxır, çiçəklər yarpaqlardan qabaq açılır; çiçəkalıqları pərdəyə oxşar, yumurtavari-ovaldır, qonur keçəvari tüklüdür. Kasacığı zəngvari, dərişəkillidir, 5-7 ədəd yarpaqvari dilimləri vardır. Erkəkcikləri 6-7 ədəddir, onlar kasacığın dilimləri qarşısında yerləşmişdir, telləri uzundur, parlaq rəngli (tünd bənövşəyi və ya qırmızı rəngli), dördüzlü tozluqları vardır. Bu tozluqlar öz oturaq hissələri ilə tellərə birləşmişdir. Yumurtalığı yarımalt və ikiyüvalıdır, xaricə qatlanmış iki sütuncuğu vardır. Meyvəsi dəyirmi-ovalşəkillidir, ikiyüvalı ağaclaşmış qutucuqdur, 10-14 mm uzunluqdadır, qaidəyə yaxın hissəsində kasacıq vardır, qapaqcıqları yuxarıya tərəf sivriləşmişdir (sütuncuqların ağaclaşmış qaidələridir), daxili təbəqəsi çəyirdəkləşmişdir, iki qapaqcıqla açılır. Toxumları oval-yumurtavari, sivri, açıq qonur rəngli, parlaqdır, qaidə hissəsində ağ rəngli iki göbəkciyə vardır. Mart-aprel ayları çiçəkləyir, iyul-avqust ayları isə meyvəsi yetişir [1,4,10].

Təbii halda Lənkəran ovalığında, Lənkəran dağlarında dəniz səviyyəsindən 400-600 m yüksəkliyədək olan ərazilərdə bitir. Dəmirəğacının bəzi nümunələrinə dəniz səviyyəsindən 1000 (1200) m yüksəkliyədək təsadüf edilir. Bundan başqa, Zaqafqaziyanın bəzi bölgələrində, təbii yayılma ərazilərindən kənarda becərilir [1].

Platanus orientalis L. – şərqi çınarı. *Platanus orientalis* L. Çinar (*Platanaceae* Lindl.) fəsiləsinin *Platanus* L. cinsinə daxildir.

Çinar cinsinin dünyada 11 növünə rast gəlinir. Bu növlər Şimali Amerikanın və Asiyanın mülayim iqlimli bölgələrində yayılmışdır. Qafqazda yabanı və ya yabanılaşmış bir növü bitir. Kulturada 4 növü becərilir. Azərbaycanda isə bir növ - şərqi çınarı təbii halda bitir [1].

Platanus orientalis L. hündürlüyü 25-35, nadir hallarda isə 50 m-ə çatır. Gövdəsinin diametri 2 – 5 m, bəzən isə 12 mertəcə olur. Gövdə və budaqların qabığı yaşılımtıl açıq boz, tutqun-açıq boz və ya sarımtıl-yaşılımtıl rəngdədir. Yarpaqları töküləndir, sadədir, növbəli düzölmüşdür, 5 barmaqvari dilimlidir, eni 15-18 sm və uzunluğu 12-15 sm-dir. Bəzən əsasından azca enli-ürəkvaridir. Saplaqları qırmızımtıl, 5-8 (15) sm uzunluğunda, cavan vaxtı ağ keçəvari tüklüdür. Sonralar çılpəqlaşır, qaidə hissəsi geniş olub gövdəni əhatə edir. Meyvə başcıqları 2- 5 (7) ədəddir, ümumi qaytanvarı saplaqda yerləşmiş və tüküklüdür, iridir, diametri 2-2,5 sm-dir. Meyvələri toxumcadır, yuxarısı enliləşmiş və tükələnmiş olub, uzun düz, 4-5 (7) mm uzunluğundakı çılpəq sütuncuğa keçir [5,11].

Çinar aprel-may aylarında çiçəkləyir, meyvəsi sentyabr-oktyabr aylarında yetişir. Meyvə başcıqları qışı ağacda qalır və sonrakı ildə yayın əvvəllərində tökülür.

Ficus çarıça L. - adi əncir. *Ficus çarıça* L. *Moraceae* Lindl. fəsiləsinin *Ficus* L. cinsinə daxildir.

Tutkimilər fəsiləsinin nümayəndələri ağacdır və nadir hallarda kol formasında olur. Qafqazda 3 növü, Azərbaycanda isə 2 növü (*Ficus hyrcana* A.Grossh., *F.carica* L.) yayılmışdır. Rütubətli tropik meşələr üçün bu fəsilə çox xarakterikdir [3,9,12].

Ficus cinsinə daxil olan bitkilər bircinsli və ya ikicinsli olub çiçəkləri iki cinslidir.. Meyvəsi yalançı meyvə və ya meyvə qrupu olub, çiçək yanlıqlarının qalınlaşması və ətliləşməsindən əmələ gəlmişdir [1].

Adi əncir subtropik ağac bitkisidir. Gövdəsinin hündürlüyü 10-15 m-ə qədər qalxır, bəzi hallarda isə kolşəkili olur. Gövdəsi hamar və boz rəngdədir. Yaşlı gövdələri üzərində dayaz çatlar və ləkələr olur. Enli dağınıq qollu budaqlı, şarvari çətirə malikdir. Bəzən budaqlar seyrək olur. Budaqları cavan vaxtlarda yaşıl, ikinci ildə isə boz və ya qəhvəyi rəngdə olur. Əncir ağacının kök sistemi çox dərinə getməklə yanlara doğru çoxlu yan köklər verir. Torpağın səthinə yaxın yerlərdə çoxlu saçaqlı köklər

əmələ gətirir. Oduncuğu rəngsiz və ya sarımtıl rəngdə olub yumşaqdır. İllik həlqələr oduncaqda çox çətinliklə seçilir [3,12].

Yarpaqları kələ-kötür, əl ayası şəklində, az və ya çox yarılmış olub, budaq üzərində növbəli düzölmüşdür. Yarpaqların kənarı tam, bəzən az dişlidir. Üst tərəfdən tünd yaşıldır. Yarpaqları qalın olub damarları aydın görünür. Yarpaq saplağının altında 2, bəzən 3 qoltuq tumurcuğu olur. Bunlar yarpaq və çiçək tumurcuqlarıdır. Yarpaq tumurcuqları pulcuqlarla örtülmüş olur. Çiçək tumurcuqları iki və üçcərgəli pulcuqlarla örtülü olur.

Əncir ikievlili bitkidir. Erkək çiçəkli əncir ağaclarının çiçək qruplarında həm erkək çiçəklər, həm də dişli çiçəklər vardır. Erkək çiçəklər üst hissədə, dişli fırlı çiçəklər isə çiçək qrupunun dib hissəsində toplanmışdır [1,9].

Əncir bitkisinə ölkəmizin subtropik və isti yerlərində rast gəlinir.

Punica granatum L. - adi nar. *Punica granatum* L. *Punicaceae* Horan. fəsiləsinin *Punica* L. cinsinə daxildir.

Bu fəsilənin nümayəndəsi bütöv yarpaqlı və şaxəli subtropik ağac və ya koldur. Qafqazda və Azərbaycanda bir növü yayılmışdır [3,13].

Nar kolunun boyu 2-4 m hündürlüyə çatır. Cavan zoğların rəngi tünd yaşıl, bir-iki yaşlı budaqlar yaşımtil-boz, çoxillik oduncaqlarının qabığı isə küləbənzər-boz olur. Narın yarpaqları qarşılıqlı yerləşmiş, sadə, bütöv kənarlıdır, uzunluğu 4-7 sm, eni 1,2-2,1 sm olub, saplağı qıscadır. Yarpaqların forması uzunsov-lansətşəkilli, ellips, oval, rəngi tünd yaşıl, səthi parlaqdır. Onlar cüt-cüt, yaşlı oduncaqlarda isə dəstə ilə 5-7 ədəd yerləşir [6].

Çiçəkləri ikicinsli, düzdür. Kasacığı dərivari olub 5-7 üçküncü dilimlidir. Tacı parlaq rənglidir. Ləçəkləri taca möhkəm bitişiklidir. Sütuncuğu qalınlaşmış dişicik ağızcıqlıdır.

Narın çiçəkləri iri, uzunluğu 3-5 sm, bərk ətli, parlaq-qırmızı kasacıqlı və hər kasacıqda 4-8 dişiciyi olur. Onlar tək-tək və ya dəstə ilə (5-6 ədəd) bir yerdə yerləşir. Çiçəkləri bievli, iki tipdə-uzundişicikli və qıscadışiciklidir. Birincilər daha iri, küpəbənzər formada olub, yaxşı inkişaf etmiş yumurtacığı tozluqlara çatan uzun dişiciyi vardır. İkincilər birincilərə nisbətən xırda, zəngəbənzər formada, dişli orqanları-rüşeym kisəcikləri və yumurtacıqları tam inkişaf etməmiş olub, tozluqlardan aşağı yerləşmiş qısa dişicikləri vardır [13].

Narın meyvəsi-yalançı giləmeyvədir, forması girdə kürəşəkilli, bəzən uzunsov olur, kasacığı tökülmür. Meyvələri iri olur, diametri 8-12 sm-cən və daha çox olur, eni 8-10 sm-dir. Narın meyvəsinin toxumu şirəlidir, nazik arakəsmə pərdəli 6-12 yuvalı olur, hər meyvədə 200-1500-dək şirəli dənə var. Şirəli dənələr bir tum və içərisi şirə ilə dolmuş zərif pərdədən ibarətdir.

Meyvənin qabığı qalın, bərk olur. Qabığın iç hissəsi əsasən açıq-sarıdan açıq-yaşıladək dəyişir. Örtük hissəsi isə çəhrayı, albalı rəngində, tünd bənövşəyi və bəzən qara çalarlı olur [6].

Nar Azərbaycanın isti bölgələrində yayılmışdır.

Albizzia julibrissin Dur. - Lənkəran akasiyası. *Albizzia julibrissin* Dur. *Fabaceae* Lindl. fəsiləsinin *Albizzia* Durazz. cinsinə daxildir. *Albizzia* Durazz. cinsinin dünyada təxminən 150 növü bitir [14].

Albizzia Durazz. cinsi cüt lələkvəri yarpaqlı və xırda yarpaqcıqlı ağac və ya koldur. Çiçəyinin kasacığı zəngəşəkilli və ya boruşəkilidir, 4-5 dişiciklidir. Tacı qıfəbənzərdir. Paxla meyvəsi enli xətlili, quru, biryuvalıdır. Qafqazda və Azərbaycanda təbii halda *Albizzia* Durazz. cinsinin bir növü - Lənkəran akasiyası bitir [7].

Lənkəran akasiyası - Azərbaycanın relik və endem ağac bitkisidir. Meşədə ikinci yarusu tutan bu ağacın hündürlüyü 19 – 20 m-ə çatır. Bu bitkinin birillik budaqları yaşıl, gövdəsi isə boz rənglidir. Yarpaqları növbəli düzölmüşdür, ikiqat cütlələkvəri yarpaqları üst tərəfdən tünd, alt tərəfdən isə açıq yaşıl rəngdədir, çılpaq və ya sıx tükcüklükdür, kənarı kirpikcikli. Xırda çiçəkləri başcıq çiçək qrupu əmələ gətirir ki, bunlarda öz növbəsində iri mürəkkəb süpürgə çiçək qrupunda birləşir. Zəngvəri kasacığı yuxarı hissədən 4 və ya 5 dişlidir. Qıfəbənzər sarı rəngli tac yarısına kimi bitişmiş ləçəklərdən təşkil olunmuşdur. Uzun saplaqlı erkəkcikləri çoxdur, sərbəstdir, rəngi çəhrayıdır. Dişiciyi birdir, yumurtalığı üst vəziyyətdədir. Dişiciyin sütuncuğu şapəbənzərdir və çox xırdadır. Meyvəsi 11-13

toxumlu yastı, xətvəri paxladır və iki qapaqla açılır. Toxumları uzunsov, yastı, qəhvəyi rəngdədir, uzunluğu 9-10 mm, eni isə 4-4,5 mm-dir. Lənkəran akasiyası iyun ayının birinci yarısından avqust ayına qədər çiçəkləyir. Oktyabr ayının axırından noyabr ayının əvvəlindən paxlası yetişməyə başlayır, qış başlayana qədər paxla ağacda asılı qalır [8, 3].

Lənkəran akasiyasına Taliş dağlarının şərq yamaclarında dəniz səviyyəsindən 300-400 m hündürlükdə təsadüf olunur [7].

Gleditschia caspia Desf. – şeytan ağacı. *Gleditschia caspia* Desf. *Fabaceae* Lindl. fəsiləsinin *Gleditschia* L. cinsinə daxildir.

Qafqazda və Azərbaycanda bir növü yabanı halda bitir, bir növü isə mədəni halda becərilir.

Gleditschia L. cinsinin nümayəndələri 20 m-ə qədər hündürlükdə, tikanlı, enli çətirli ağac olub, Azərbaycanın relict və endem bitkisidir. 3-5 ədəd ləçəklərə malik olan çiçəkləri bircinsli olub qısa salxım çiçək qrupunda toplanmışdır. Erkəkcikləri 6-10 ədəddir, sərbəstdir. Yumurtalıq ikidir və çoxlu yumurtacıqdan ibarətdir. Paxlası yastı, dərivəri, yan tərəfdən sıxılmış, demək olar ki, açılmayıdır [2,8].

Şeytan ağacı 16 m (nadir hallarda 20 m) hündürlükdə, tikanlı, qollu-budaqlı şarşəkilli və ya oval çətirlidir. Qabığı yaşılımtıl-açıqsarı, şaxəli tikanları tünd-qonur rəngdədir. Yarpaqları iri, uzunsov-elliptik, küt, 5 sm uzunluğunda, ayası bütöv və ya bir qədər kənarı dilimdir. Salxım çiçək qrupu qoltuqda yerləşir və yarpaqlardan qısadır. Tacın kasacağı və ləçəkləri yapışmış tükcüklükdür. Paxlası uzun ayaqcıqlıdır, sallanandır, düz və ya bir az əyilmiş oraşşəkillidir, 20-30 sm uzunluqdadır, enlidir, dərivəridir, tündqəhvəyi-bozdur. Toxumu uzunsov, tündqəhvəyi rəngindədir, 11-12 mm enində, 6-7 mm uzunluqdadır. Hər bir paxlada 15 toxum olur. May ayında çiçəkləyir, oktyabr ayında isə meyvə verir [8,15].

Gleditschia caspia Desf. Talişin düzən və aşağı dağ qurşağındakı meşələrində geniş yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın ağac və kolları. Bakı: 1964, II cild, s. 174-198.
2. Qarayev İ. Azərbaycanın relict ağacları. Bakı: 1987, 76 s.
3. Nəbiyeva Z. Azərbaycanın subtropik bitkiləri. Bakı: 1966, s. 71-103.
4. Прилипко Л. И. - Род *Parrotia* С.А.М. (семейство *Hamamelidaceae* Lindl.). // В кн. «Флора Азербайджана», Баку, 1953, Изд-во АН Азерб. ССР, т. 4, с. 368-371.
5. Прилипко Л. И. - Род *Platanus* L. (семейство *Platanaceae* Lindl.). // В кн. «Флора Азербайджана», Баку, 1953, Изд-во АН Азерб. ССР, т. 4, с. 375-379.
6. Прилипко Л. И.- Род *Punica* L. (семейство *Punicaceae* Horan.). // В кн. «Флора Азербайджана», Баку, 1955, Изд-во АН Азерб. ССР, т. 6, с. 331-335.
7. Прилипко Л. И. - Род *Albizia* Durazz . (семейство *Fabaceae* Lindl.). // В кн. «Флора Азербайджана», Баку, 1954, Изд-во АН Азерб. ССР, т.5, с. 205-208.
8. Прилипко Л. И. - Род *Gleditschia* L. (семейство *Fabaceae* Lindl.). // В кн. «Флора Азербайджана», Баку, 1954, Изд-во АН Азерб. ССР, т. 5, с. 213-216.
9. Рагимов М. А - Род *Moraceae* Lindl. (семейство *Ficus* L.). // В кн. «Флора Азербайджана», Баку, 1952, Изд-во АН Азерб. ССР, т. 3, с. 137-139.
10. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Parrotia>
11. <http://www.enci.ru/Platan>
12. <http://ru.wikipedia.org/Ficus>
13. [http://www.floraprice.Ru.Punica](http://www.floraprice.Ru/Punica)
14. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Альбиция>.
15. <http://www.wikipedia.org/wiki/Gleditschia>

Касумова Г.Д.

МОРФО-БИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ РЕЛИКТОВЫХ РАСТЕНИЙ ДОАРКТОТРЕТИЧНОЙ ФЛОРЫ ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ.

В статье приводятся сведения о морфо - биологической характеристике некоторых реликтовых растений (*Parrota persica* L., *Platanus orientalis* L., *Ficus carica* L., *Punica granatum* L., *Albizia julibrissin* Dur., *Gleditschia caspia* L.) доарктотретичной флоры Восточного Закавказья.

Ключевые слова: Восточное Закавказье, реликтовые растения доарктотретичной флоры, морфо-биологическая характеристика

Gasimova G.D.

MORFO-BIOLOGICAL FEATURES OF SOME RELICT PLANTS OF BEFORE THE 3-RD ARCTIC PERIOD'S FLORA OF THE EASTERN TRANSCAUCASIA PLANTS

Data on morfo-biological features of some relict plants Before the 3rd Arctic flora of the Eastern Transcaucasia as: (*Parrota persica* L., *Platanus orientalis* L., *Ficus carica* L., *Punica granatum* L., *Albizia julibrissin* Dur., *Gleditschia caspia* L.) have been provided in the article.

Key words: Eastern Transcaucasia, relict plants of Before the 3-rd Arctic Period's flora, morfo-biological features.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.05.2013